

Микола Ковальський

ЕТЮДИ З ІСТОРІЇ ОСТРОГА: НАРИСИ

Острог, Острозька Академія, 1998. — 288 с.

Острог — одне з найдавніших міст сучасної Рівненщини. Його історія розпочинає свій відлік за точно фіксованою згадкою в Іпатіївському списку під 1100 р., а непересічне 900-літнє існування ставить його в один ряд не тільки із стародавніми містами Волині, але й з найвизначнішими історичними центрами Східної Європи. Відомо, наприклад, що в XIV ст. за кількістю жителів та економічним розвитком Острог перевершував Париж і Лондон, а до XVIII ст. він залишався відомим економічним, політичним, культурним, духовним та релігійним центром. Отже, не дивно, що вже з XV ст. це місто привертає увагу діячів культури, хроністів, архівістів, істориків, археологів, етнографів, краєзнавців та ін. Серед дослідників Острога — італієць О. Гваніні (1534—1614), польські автори М. Бельський (1495—1575), Л. Гурницький (1527—1603), І. Стебельський, Ю. Крашевський, Ю. Ролле, Ю. Вольфф, відомі вчені П. Батюшков, О. Андріяшев, М. Теодорович, П. Іванов, П. Вікторовський, М. Дитерихс. Суттєвий внесок у розробку історії Острога зробили українські дослідники М. Максимович, І. Шараневич, О. Левицький, І. Франко, М. Грушевський, К. Харлампович. Їх послідовником виступає і автор рецензованої книги.

Корінний острожанин, заслужений діяч науки і техніки України, академік Міжнародної слов'янської академії наук М. Ковальський присвятив історії рідного міста цілу низку досліджень. Запропонована ним праця поєднує 14 різних за тематикою наукових нарисів, що були представлені автором раніше у вигляді окремих публікацій. Як повідомляє сам М. Ковальський, джерельну базу книги становлять археографічні дослідження — документальні матеріали та наративи, зібрані за 30 років. Завдяки багаторічним пошукам, ці документи були знайдені й досліджені в архівах Києва, Львова, Санкт-Петербурга, Москви, Варшави, Кракова. На наш погляд, особливу цінність становлять документальні свідчення XV—XIX ст., в яких наводяться маловідомі факти, що відображають традиції міського самоуправління, Магдебурзького права, розвитку Острога та складу його населення і дозволяють простежити в динаміці розвиток міста з XVII по XIX ст. з характерними для нього змінами як у складі мешканців Острога, так і його топографії.

Намагаючись якнайповніше представити свідчення про Острог XVI—XVII ст., М. Ковальський залучив матеріали волинських архівних документів того часу. Так, у луцьких актових книгах збереглася заява острозького бургомистра від 1635 р., яка зафіксувала існування у місті понад 30 ремісничих спеціальностей. Це свідчить про те, що вже в першій половині XVII ст. Острог являв собою значний ремісничий осередок з розгалу-

женою системою різноманітних виробничих професій. Інвентарні описи Острога XVI—XVII ст. містять різнобічні дані із соціально-економічних, демографічних, історико-географічних, топографічних питань, урбаністики, фортифікацій, приватних і громадських будівель, розміщення поселень й окремих частин — “воль”, тобто, передмість з назвами тогочасних вулиць. Завдяки опису замку Острога ми дізнаємося про внутрішнє влаштування приміщень, наприклад, про печі, вкриті простими та художніми “зеленими” кахлями, які вироблялися на Острожчині. Серед оборонних споруд детально описана “вежа мурована”, де знаходилася скарбниця князя Острозького і зберігалися коштовні лицарські панцирі, кінська зброя, одяг, “книги великі та малі”. На “брамі, якою йшлося з замку в місто, був zegar”, тобто баштовий годинник (с. 16).

Грамота від 7 липня 1585 р. свідчить про надання Острогу статусу Магдебурзького самоврядування, яке, як відомо, мало розповсюдження в Європі з міст Східної Німеччини, починаючи з XIII ст. Органи міського самоуправління й суду знаходилися в ратуші, розташування якої було типовим для європейських міст — в центрі прямокутної площі, яка вважалася у місті головною. На жаль, Острозька ратуша була знищена влітку 1941 р.

Всі наведені вище факти, на наш погляд, є надзвичайно важливими. Вони не тільки реконструюють характерні ознаки побуту найбільших фамільних в Україні магнатських міст, які в більшості випадків не збереглися, але й наповнюють життєвими реаліями східноєвропейське місто Острог з притаманними для нього в XVI—XVII ст. типовими рисами впорядкування, будівництва, фортифікації. Подібні акценти мають важливий моральний аспект: ми сповнюємося справжньої поваги до минулого нашого краю і маємо право гордитися досягненнями вітчизняної культури, що, безумовно, знаходить свій відбиток у формуванні такого необхідного нині почуття, як національна свідомість.

Інший напрям нарисів, який присвячено історичним постатям, повертає нас до галереї видатних острожан. Серед них — княжна Гальшка Острозька, видатний політичний діяч та меценат В.-К. К. Острозький, дослідник Острожчини Яким Перлштейн, краєзнавці Станіслав Кардашевич та Йосиф Новицький.

Для історії Острога найбільш важливим, з точки зору автора, є історичний період, коли під владою князів Острозьких місто набуло значення одного з найбільших в Україні центрів поширення православної культури. В ці вирішальні для долі Волині часи — XVI—XVII ст., що збігаються з періодом остаточного формування української народності, діяльність магнатського роду Острозьких, політичні, релігійні та національні переконання представників якого створили умови для економічного й культурного розвитку волинського краю, важко переоцінити. Тому факти, які наводить автор, додають вагомості вже досить відомим оповідам про окремих представників цього роду — Іллі Острозького, В.-К. К. Острозького. Цікавим, зокрема, є епізод, пов'язаний з трагічною долею княжни Гальшки Острозької, яка виступила як донаторка Острозької академії, Острозького шпиталю й інших благодійних справ. Спираючись на документи, автор відтворює картину останніх років життя княжни, які є найбільш складними і невідомими, а саме, пояснює питання про її загадкову хворобу. М. Ковальський доводить, що насправді Гальшка не була психічно хворою і нездатною розпорядитися своїм майном. Такою її виставили ті, хто мав на меті збагатитися за рахунок неосяжних володінь княжни.

Доречно автор згадує про герб князів Острозьких. Відомо, що Європа, де герби з'явилися ще у XIII ст., зазнала справжнього “буму” на створен-

ня родових гербів саме у XVI—XVII ст. Як своєрідна відзнака, герб знаходив відображення на монетах, прапорах, печатках, на парадних портретах та виробих прикладного мистецтва — особистих речах можновладців. Символічно, що герб князів Острозьких прикрашає найбільш прославлені книжкові видання з Острога — “Біблію” 1580—1581 рр. та “Буквар” 1578 р., перевиданий в Острозі 1598 р. Зображення герба Острозьких в обох книгах не ідентичні. В “Біблії” він має у верхній частині два зображення вершників — давньоруського воїна та литовського лицаря (“Погоня”). У двох нижніх частинах герба розташовані стилізовані зображення шестипроменевої зірки у двох напівколах зі стрілкою у верхньому півколі та хреста зі стрілкою — у нижньому. Саме на це зображення герба, як відомо, було написано вірш, який є першим східнослов’янським зразком геральдичної поезії, а його автором виступив видатний острозький освітянин, ректор Острозької академії Герасим Смотрицький.

Нова версія герба князів Острозьких, яка подана в овальній рамці, представлена в “Букварі” на звороті титульного аркуша. Це зображення тієї ж литовської “Погоні” — вершник з піднятим над головою мечем та вершника, що зображував святого Юрія Змієборця з німбом над головою. Вони переміщені місцями, як і інші зображення, притаманні гербу Острозьких — стилізовані стріли, дуги, півмісяць і шестипроменева зірка. Автор не вдається до пояснень та інтерпретацій гербів, він лише констатує це “поліграфічне й симптоматичне геральдичне явище”.

З гербом князів Острозьких пов’язаний і такий привілей роду, як печатка червоного сургуча, наданий польським урядом у XV ст. Костянтину Острозькому. В Європі подібні печатки були привілеєм монархів і надавалися найбільш заможним феодалам. У Давній Русі вони відомі з XII ст. Досить часто печатки виконувалися ювелірами та були справжніми шедеврами прикладного мистецтва. На жаль, взірць печатки Острозьких у книзі М. Ковальського не представлено. В той же час є можливість побачити фотокопію відливу печатки міста Острога з документа 1620 р. Герб міста, зображений на цій печатці, був затверджений князем К. І. Острозьким й являв собою стилізоване зображення Богоявленського собору з банями, хрестами та мурованою брамою з написом довкола зображення латиною: “Печатка міста Острога”.

З найбільш видатним з князів Острозьких — Василем-Костянтином Костянтиновичем — могутнім магнатом, київським воєводою, власником володінь на Волині, Київщині, Поділлі, в Галичині, покровителем і фундатором церков, шкіл та друкарні пов’язана суттєва частина просвітницької історії Острога, яку автор прагне висвітлити найповніше. За почином В.-К. К. Острозького в 1577—1579 рр. заснована Острозька академія — третя після Кракова та Вільна вища школа в середній Європі, яку по праву вважали “Волинськими Атенами”. Перша в Україні, вона стала взірцем для школи Успенського братства у Львові (1586) та Богоявленського братства у Києві (1615).

Вагомості, як слушно зауважує автор, Острозькій академії додавала друкарня, обладнана на кошти князя В.-К. К. Острозького у 1578 р. видатним східнослов’янським друкарем Іваном Федоровим (Федоровичем). Для потреб острозької друкарні, як свідчать акти початку XVII ст., діяла папірня, а серед мешканців Острога, підкреслює автор, були відомі імена якнайменше трьох друкарів — Івана, Тишка та Федора. В Острозі побачила світ не тільки славетна “Острозька Біблія”, що стала важливою слов’янською пам’яткою в українській редакції, а ще й низка богословських книг полемічного характеру, навчальні підручники, конфесійні церков-

но-службові твори, які відіграли важливу роль у підтримці українського елементу проти окатоличення та денаціоналізації.

Підсумовуючи набутки острозької друкарні, П. М. Ковальський слушно зауважує, що 1598 р. — вершина за кількістю та різноманітністю видавничої продукції, а сам по собі величний комплекс кириличних першодруків з Острога репрезентує як раннє українське друкарство, так і взагалі українську культуру часів розвинутого феодалізму. Додамо, що разом з венеціанськими “альдинами” (1494—1597), французькими “етьєннами” (1502 — середина XVII ст.) та нідерландськими “ельзевірами” (1581 — середина XVII ст.) вони становлять золотий фонд європейських книжкових раритетів. Перелік назв лише деяких з книжкових видань острозької друкарні, як слушно підкреслює автор, демонструє їх тематичне розмаїття. Це: “Азбука (Буквар)” 1578 р. (1598 р.), “Новий Заповіт” 1580 р., “Біблія” 1580—1581 рр., так звана “Хронологія” Андрія Римши 1581 р., “Ключ царства небесного” і “Календар римський новий” Герасима Смотрицького 1587 р., “Книга о постничестве” Василя Великого 1594 р., “Маргарит” Іоанна Златоуста 1595 р., “Апокаліпсис” Христофора Филалета 1598—1599 рр., “Лекарство на вспалий оумисл человекый” Дем’яна Наливайка 1607 р., “Месяцеслов” та “Часослов” 1612 р.

На наш погляд, велика цінність рецензованої праці полягає у тому, що в ній розповідається про долю багатьох зниклих острозьких видань. Такою, наприклад, є історія про розшук зниклих екземплярів острозького “Букваря”. Автором зокрема досліджено єдиний повний примірник перевиданого в 1598 р. в Острозі “Букваря” 1578 р., що був знайдений під назвою “Книжка словенская рекомая грамматика” в Англії, в Бодлеянській бібліотеці в Оксфорді. Унікальними є описи фрагментів другого видання “Букваря” (1598 р.), що збереглися в Болгарії й знаходяться нині в Софійській Національній бібліотеці святих Кирила та Мефодія. В Україні, як відомо, ця книга не збереглася в жодному фрагменті.

До тематики нарисів М. Ковальського про видатних людей, чия діяльність була пов’язана з Острогом, можна приєднати й оповідь про І. Франка. Для Великого Каменяра історія Острога стала об’єктом наукових досліджень. Він вивчав діяльність письменників, філософів, поетів, теологів, учених, які об’єдналися навколо Острозької Академії. І. Франко присвятив цій проблемі ряд монографій, науково-популярних і публіцистичних статей, джерелознавчих публікацій, рефератів, рецензій, які ще не знайшли гідної оцінки у сучасних науковців, справедливо зазначає М. Ковальський. Спираючись на статтю І. Франка “Дві Унії. Образок з історії Русі при кінці XVI віку” (1890), автор рецензованої книги наголошує на історично вірному тлумаченні у І. Франка Острозької вищої школи як Академії, у “чому навіть наприкінці XX ст. доводилось переконувати деяких київських урядовців при відновленні цього навчального закладу” (с. 105). Дійсно, наголос автора на тому, що Острозька Академія була не просто першим у Східній Європі учбовим закладом такого типу, а й, одночасно, справжньою фортецею нерозривних культурних зв’язків між усіма гілками слов’янства, є надзвичайно важливим. Адже представники різних слов’янських країн, які працювали в Академії, допомагали Україні у відстоюванні її народності, самобутності та православної віри у боротьбі проти окатоличення й ополячення. Додамо, що давня традиція творчих зв’язків між науковцями сучасної Острозької Академії із слов’янськими країнами продовжується. І сьогодні вона яскраво проявилась у підготовці першого енциклопедичного видання “Острозька Академія XVI—XVII ст.” (1997) і надала ще низку прикладів того, як з історією міста переплелися долі

представників багатьох країн, об'єднаних загальним поняттям “слов'янський світ”. Імена представників Росії, Білорусії, Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії, Югославії, які залишили свій слід в історії міста, знайшли відображення у різних аспектах рецензованої праці.

До позитивних рис монографії варто віднести і її насиченість археографічними та бібліографічними довідками, переліком джерел і літератури, які розміщені в кінці переважної більшості нарисів, порівняльні екскурси, що стосуються певних джерел. Подібні покажчики та довідки додають цінності будь-якому науковому виданню. В той же час, принцип, за яким розміщені нариси, мав би більш зрозумілу впорядкованість, якби, крім історичної послідовності, матеріали компонувалися б ще за тематичною близькістю. Це, напевно, звільнило б ряд нарисів від деяких сентенцій, які повертають до вже обговорених у попередніх частинах книги тем.

Привертає увагу в книжці ілюстративний матеріал, який складається з 112 репродукцій. Більшість з представлених малюнків, гравюр, творів живопису, світлин ще ніколи не публікувалися. До групи іконографічних пам'яток, наприклад, належать портрети князя В.-К. К. Острозького та уявлення зображення княжни Гальшки Острозької з картини видатного польського художника Яна Матейки “Проповідь Скарги” 1864 р. Їх продовжують зображення княжни сучасними художниками, учасниками спеціального конкурсу 1997 р.

До епохи кінця XIX — початку XX ст. повертають світлини із зображеннями острозьких освітян Михайла та Марії Рекало, випускниць острозької жіночої приватної гімназії, острозького музеєзнавця й археолога Й. Новицького.

Інша група — фотокопії гравюр і світлин Острога XVIII—XIX ст. Їх вміщено 70 і деякі з них мають, на наш погляд, високу наукову цінність.

Унікальними фотодокументами є також сторінки Острозького “Букваря” з Бодлеянської бібліотеки в Англії та з неповного екземпляра із Софійської Національної бібліотеки святих Кирила і Мефодія.

Взагалі, вся частина ілюстративного матеріалу виступає як інформативні історичні джерела і є додатковою важливою інформацією джерелознавчих, палеографічних, культурологічних екскурсів, які частково задіяні автором, але, безумовно, можуть стати приводом для спеціальних досліджень.

У той же час, ілюстрації, які вміщені в кінці книжки, даються лише під номерами (с. 214—280). Вони розшифровуються в переліку ілюстрацій окремо від самих репродукцій. Проте такий незручний спосіб представлення ілюстративного матеріалу ніяк не знижує його наукового значення.

Книга М. Ковальського “Етюди з історії Острога. Нариси” — гідний внесок у сучасну Острогіану. Створена на високому науковому рівні, вона може бути учбовим посібником і корисною книгою для всіх, хто вивчає, або просто цікавиться історією Острога, Волині та культури України XVI—XIX ст. У післямові автор висловлює бажання продовжити серію етюдів з історії Острога. Хотілося б сподіватися, що нові інтригуючі свідчення про видатне українське місто Острог — ще попереду. Адже ця земля знаходилася не тільки у полі зору Литви, Росії, Білорусії та Польщі, її знали і в більш віддалених країнах — в Німеччині, Австрії, Франції, Англії, Греції, Туреччині, про що автор сподівається підготувати наступну, другу частину нарисів.

Р. Д. МИХАЙЛОВА (Київ)